

Hudecz Bálint (1985) egyiptológus, az UNESCO Magyar Nemzeti Bizottságának munkatársa. Kutatási területe a saisi kori hadviselés.

Görög és kár zsoldosok a saisi kori Egyiptomban?

Hudecz Bálint

A saisi kori görög és kár harcosok egyiptomi jelenléte – többnyire Hérodotos munkásságából (II. 152–163) kiindulva – időről időre ismételten felkelti a tudományos kutatás érdeklődését, hogy teljesebb képet próbáljon adni ezen harcosokról, akiket a szakirodalom általában zsoldosként jelöl meg,¹ és – néhány kivételtől eltekintve – anélkül beszél a jelenségről, hogy a zsoldosság terminológiai (egyiptomi vonatkozású) értelmezésére vállalkozna. Jelen tanulmány a terminológia vizsgálata útján szeretne hozzájárulni ehhez a diskurzushoz, olyan kérdésekre is választ keresve, hogy az idegen harcosok milyen csatornákon keresztül jutottak el Egyiptomba, valamint hogy milyen körülmények idézték elő megjelenésüket és elterjedésüket.

1. A zsoldos definíciója

A saisi kor (Kr. e. 664–525) alatt Egyiptomban megjelenő görög és kis-ázsiai kár zsoldos katonák vizsgálata először megkívánja a zsoldos fogalmának definiálását. Ehhez a zsoldosság terminológiájának tisztázása és a zsoldosság mint jelenség elterjedéséhez szükséges gyakorlati feltételek meghatározása szükséges. A terminológia tisztázása arra szolgál, hogy meg lehessen határozni, mely egyénekre alkalmazható a fogalom, míg a gyakorlati leírás a zsoldosság megjelenését előidéző körülmények megállapítására vonatkozik.

A zsoldosság modern kori értelmezésében az 1949. augusztus 12-én kötött Genfi Egyezményeket kiegészítő és a nemzetközi fegyveres összeütközések áldozatainak védelméről szóló jegyzőkönyv (I. Jegyzőkönyv) zsoldosok kérdésével foglalkozó cikkelye ad útmutatást.² Az egyezmény alapján olyan személy tekinthető zsoldosnak, aki kifejezetten fegyveres összeütközés céljából, aktívan, pénzbeli juttatás fejében – amely meghaladja az érintett fél fegyveres erőinél szolgáló, hasonló rangú és hasonló feladattal megbízott harcosoknak ígért vagy fizetett összeget – áll egy olyan csoport szolgálatába, amelynek nem a tagja. A zsoldos tehát három kritériumnak kell hogy megfeleljen: (1) tevékenységét foglalkozásként üzi; (2) vagyonszerzés céljából, ellenszolgáltatás fejében harcol; (3) a felfogadó félhez a megkötött szerződésen kívül közvetlenül más kapcsolat nem fűzi. A meghatározásból és a zsoldos tevékenységből adódóan egy zsoldos katona ismérvei közé tartoz-

hat a mobilitás és az erre való igény, a professzionalizmusra való törekvés és az erkölcsi-morális elkötelezettség hiánya. A zsoldosság értelmezése során azonban érdemes szem előtt tartani, hogy a fogalom megítélése és ebből kifolyólag meghatározása korszakonként és területenként változik, így a modern kori értelmezés nem minden esetben állja meg a helyét az ókori viszonyok között.³

Az egyéni képességek és a munkaerő áruba bocsátása az emberiséggel egyidős,⁴ így a zsoldosság kezdetleges formája már a korai népcsoportok közötti katonai konfrontációk alkalmával is jelen lehetett. A terminológiai bizonytalanságból fakadóan azonban kérdéses, hogy ezen elemeket miként lehet közvetlenül felismerni az ókori államok hadszervezeteiben. A terminológiai bizonytalanságra több ókori hadtörténettel foglalkozó szerző egymástól függetlenül is felhívja a figyelmet. A tanulmány szempontjából releváns területeken, a görögöknél (károknál)⁵ és az egyiptomiaknál⁶ szintúgy megjelenik a zsoldosság definiálásának dilemmája. Egyiptomban már az Óbirodalom IV. dinasztiájától kezdve – tehát relatíve korán, a Kr. e. 3. évezred végéről – értesülünk núbiai haderőről a fáraó seregében.⁷ E tekintetben felmerül a kérdés, hogy a szakirodalom jogosan használja-e ezen csapatokra a zsoldos kifejezést.⁸ A bizonytalanság oka az, hogy Egyiptomban az idegen elemek többnyire nem ideiglenes jelleggel szolgáltak a fáraó hadseregében, hanem letelepedtek, és bekapcsolódtak az ország vérkeringésébe. Nem őrizték meg gazdasági függetlenségüket, így az országot érintő katonai konfrontációk őket is érintették, saját vagyonuk, családjuk is veszélybe kerülhetett. Éppen ezen okokból kifolyólag Anthony J. Spalinger szerint nem alkalmazhatjuk e harcosokra a zsoldos kifejezést.⁹ A terminológia modern kori értelmezése tehát nem teljesen állja meg a helyét a (korai) ókori társadalmakban, de ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy a zsoldosság egy, a mai formájától különböző változata ne létezett volna. E tekintetben inkább a terminológia kiterjesztése és relativizálása szükséges.

A zsoldosság gyakorlati feltételeinek vizsgálata arra segít választ adni, hogy az adott térségben és korban egyáltalán rendelkezésre álltak-e azon körülmények, melyek a zsoldosság megjelenéséhez és esetleges széleskörű elterjedéséhez nélkülözhetetlenek. A vizsgálat három szempont alapján történhet, (1) a keresleti és (2) a kínálati oldal, illetve (3) a kommunikációs-tranzakciós csatornák áttekintésével és elemzésével.

Psammétichos nemigen hitt a bronzemberek segítségében, idő múltán azonban, hogy, hogy nem, a tengeren portyázó prédaleső kariai és ión kalózoknak ki kellett kötniük Egyiptom partjainál. Partra szálltak teljes bronzfegyverzetükben, egy egyiptomi ember pedig, aki sosem látott még bronzfegyveres harcosokat, elsietett Psammétichoshoz a mocsárvidékre, és hírül vitte neki, hogy a tenger felől bronzemberek érkeztek, és pusztítják a környéket. Psammétichos úgy látta, beteljesedett a jóslat, szívesen fogadta hát az iónokat és kariaiakat, s mindent megígért nekik, csak hogy a szövetségesei legyenek. Terve sikerült, majd egyiptomi hiveivel és a szövetséges csapatokkal megdöntötte a többi király uralmát.

Hérodotos II. 152
Muraközy Gyula fordítása

Psammétichos az iónoknak és kariaiaknak, akik uralomra segítették, földbirtokot adományozott a Nilus két partján, és meghagyta, hogy ott telepedjenek le, egymással szemben. Ennek a területnek Tábor lett a neve. De nemcsak földet adott, hanem az összes többi ígéretét is beváltotta. Majd egyiptomi gyermekeket küldött hozzájuk, hogy megtanulják a hellén nyelvet. Egyiptomban most ezeknek a gyermekeknek az utódai tolmácsok. Az iónok és a kariaiak sokáig laktak ezen a területen, nem messze a tengertől, Bubastis városa alatt, a Nilus pélusioni torkolatánál. Később azonban Amasis király áttelepítette őket Memphisbe, hogy mint testőrei megvédjék őt az egyiptomiaktól. Egyiptomban való letelepedésükkel teremtett kapcsolatot a hellének és az egyiptomiak között, s ennek a jóvoltából ismerjük pontosan a Psammétichos uralmodása idején és később történt egyiptomi eseményeket.

Hérodotos II. 154
Muraközy Gyula fordítása

1. A zsoldosok megjelenése nagyban függ a piaci igényektől. A vételi oldalon tehát valamilyen okból szükségessé válik külső haderő alkalmazása. Ez adódhat a katonai cél eléréséhez szükséges helyi emberi erőforrás vagy a képzett, a feladatra alkalmas haderő hiányából; bizalmatlanságból a rendelkezésre álló fegyveres erőkkel szemben; vagy akár gazdasági megfontolásokból is, tudniillik hogy ne a helyi munkaerő kerüljön besorozásra és a termeléstől való elvonásra.
2. Hiába nyílik igény zsoldosok alkalmazására, ha a kínálati oldalon, azaz a piacon nem jelenik meg kellő számú és minőségű zsoldos katona. A kínálati oldal vizsgálata tehát egyrészt a zsoldosokat kitermelő terület gazdasági, társadalmi és demográfiai helyzetének, másrészt a zsoldos katonák által képviselt kvalitások elemzésére irányul.
3. A zsoldosság jellegéből fakadóan többnyire nem lokális jelenség. Az emberi erőforrás áruba bocsátása közigazgatási egységek között zajlik. Ahhoz, hogy ez bekövetkezessen, szükség van a katonák logisztikai és infrastrukturális mozgatására, valamint nélkülözhetetlen egy kommunikációs hálózat, amin keresztül a kereslet és a kínálat egymásra talál. További lényeges szempont a zsoldosok javadalmazásának vizsgálata, hiszen a zsoldos akkor képes mobilis maradni, amennyiben javadalmazása ezt lehetővé teszi.

2. A keresleti oldal – a saisi dinasztia felemelkedése

Egyiptomban a líbiai kor (Kr. e. 943–723) második felére olyannyira meggyengült a központi hatalom, hogy a XXII. dinasztia mellett megjelentek további dinasztiák is, melyek függetlenül gyakoroltak hatalmat, és igényt tartottak az uralkodói címre.¹⁰ Az erős központi irányítást nélkülöző Egyiptomnak nemcsak a belső gyengeséggel kellett szembenéznie, hanem a saját érdekszférájukat, befolyási övezetüket kiterjeszteni kívánó szomszédos államokkal, birodalmakkal is. A Nílus völgyét először délről érte a támadás, a Napata központtal létrejött államszervezet kezdetben Dél-Egyiptomra kívánta kiterjeszteni fennhatóságát, majd végül egész Egyiptomot ellenőrzése alá vonta.¹¹ A történetírás az egyiptomi XXV. dinasztiaként tarja számon a napatai uralkodókat (Kr. e. 722–655).¹² Eközben a fénykorát élő Asszír Birodalom erőteljes expanzióba kezdett, és a Kr. e. 8. század végére Egyiptom tradicionális keleti érdekszféráját veszélyeztette. Egyiptom és Asszíria között így elkerülhetlenné vált a nyílt konfrontáció. Az éveken át tartó, változó sikerű konfliktus végül asszír katonai sikerrel, az egyiptomi főváros, Théba kifosztásával (Kr. e. 664/3) és a napatai fennhatóság felső-egyiptomi viszszaszorulásával zárult.¹³

Az asszír vezetés tisztában volt vele, hogy az egyiptomi befolyást pusztán Egyiptomban állomásoztatott asszír katonai haderővel képtelenség fenntartani, ezért a deltabeli fejedelemségek egy részét vazallusi szerződés megkötése után a helyükön hagyták. Ilyen fejedelem volt Nechós¹⁴ is, aki annak ellenére, hogy sikertelenül szövetkezett az asszír uralom megdöntésére, egy rövid ninivei fogságot követően visszatérhetett Sais és Memphis élére, sőt fia, Psammétichos elnyerte Athribis városát is. Nechós vesztét (Kr. e. 664) éppen az okozta, hogy a látványos megbocsátási gesztus után kitarzott az asszírok oldalán a napataikkal szemben. Nechós fia, Psammétichos is menekülni kényszerült, azonban az asszírok Théba kifosztása során restaurálták Psammétichos uralmát, aki visszakapta apja örökségét is.¹⁵ Alsó-Egyiptomban Sais, Memphis és Athribis felett gyakorolt hatalmat, továbbá feltehetőleg egy asszír helyőrség is rendelkezésére állt, hogy mint asszír vazallus sikeresen megőrizhesse a formális asszír dominanciát a helyi fejedelemségekkel szemben.¹⁶ A napatai hatalom és az Asszír Birodalom visszahúzódásával hatalmi vákuum alakult ki Egyiptomban, melyet I. Psammétichos (Kr. e. 664–610) a XXVI. dinasztia megalapításával töltött ki, de ehhez le kellett számolnia a helyi fejedelemségekkel és meg kellett szilárdítania az uralmát.

A késő líbiai kori és kora későkori Egyiptomról (I. Psammétichos trónra kerüléséig bezárólag) megállapítható, hogy politikailag decentralizált volt, és nem tudott sikeresen fellépni a külső hódítókkal szemben. A katonai gyengeség azzal

magyarázható, hogy a saját érdekeiket szem előtt tartó fejedelemségek nem akartak, és nem is tudtak együttműködni egymással, ezáltal egy jobban megszervezett külső hatalom könnyedén rátehetette a kezét a Nílus völgyére. Jó példa erre a Napata Birodalom hódítása. Azonban ez az argumentum nem elégséges az asszírokkal szembeni katonai kudarc magyarázatához. Vitathatatlan, hogy az ereje teljében lévő Újasszír Birodalom hadseregével kevés közel-keleti hatalom vehette fel a versenyt,¹⁷ de ahogy Spalinger is megállapítja, az egyiptomi, illetve a napatai csapatok haditechnika, fegyverzet, páncélzat és szervezethez terén elmaradtak keleti szomszédjuktól.¹⁸ A zsoldosság így Egyiptomban gazdag piacra találhatott, az egymással is rivalizáló fejedelmek zsoldosok alkalmazásával lépéselőnybe kerülhettek, valamint független, képzett és ütőképes hadseregre tehetek szert. Feltehetőleg végül azért csupán Psammétichos élt a lehetőséggel, mert az ő kezében összpontosultak a zsoldosok felbéreléséhez szükséges erőforrások és kommunikációs csatornák.

3. A kínálati oldal – zsoldosok az archaikus korban

A szakirodalom tradicionálisan a károkhöz köti a zsoldosság modern kori értelemben vett megjelenését, és széleskörű elterjedését a Kr. e. 4. század folyamán a görögöknek tulajdonítja. A zsoldos jelenség felvirágzását elsősorban társadalmi és gazdasági feszültségek eredményeként értelmezi. Vízválasztónak a saisi kor elejét tekinti, amikor I. Psammétichos görög és kár zsoldosokat fogadott szolgálatába, hogy hatalmát megszilárdítsa az egyiptomi trónon.¹⁹ Kétségtelen, hogy fontos történelmi pillanatról van szó, de nem szabad megfeledkezni arról, hogy mindennek volt előzménye. Korábban is szolgáltak zsoldosok idegen uralkodók seregeiben, sőt a saisi kor előtt görög és kár katonák is elszegődtek már más hatalmak seregeibe.

A görög zsoldosság kérdésének vizsgálatakor az archaikus kor többnyire kiszorult az elemzésekből, azon elméletből kiindulva, hogy a zsoldos jelenség mindenképpen valamilyen társadalmi és gazdasági krízis produktuma, és ilyen krízisről nem tudunk az archaikus korban. Egy további meglátás szerint az archaikus korban a görög zsoldosok egy szűk társadalmi rétegből kerültek ki, akiket nem a klasszikus gazdasági mozgatórugók vittek e pályára, hanem a személyes becsvágy és dicsőség utáni vágy.²⁰ Újabban ezeknek az elméleteknek a felülvizsgálatát sürgeti Nino Luraghi. Véleménye szerint valóban a szegénység lehetett a fő mozgatórugója a zsoldosságnak, azonban a zsoldosság megjelenését nem csupán a gazdasági állapotokban bekövetkezett változás idézheti elő, hanem a régiók közötti strukturális különbségek is: az archaikus kori zsoldosok többsége olyan, demográfiai és gazdaságilag marginális területekről származott, melyek gazdagabb, jobban szervezett közösségek, politikai entitások mellett feküdtek. A szegénység relatív fogalom, mely csak akkor nyeri el az értelmét, ha van mihez viszonyítani. Ezek a különbségek ugyanúgy megvoltak az archaikus, mint a klasszikus korban.²¹

A zsoldosság archaikus kori elterjedtségére a legkézenfekvőbb példa a saisi kori Egyiptom, de néhány régészeti és írásos emlék is arra utal, hogy nem elszigetelt jelenségről volt szó. A Földközi-tenger keleti medencéjében a görög és kár zsoldosok alkalmazása bevett gyakorlat lehetett már a Kr. e. 8. század végétől is.²² Így Egyiptom tekintetében nem korábban ismeretlen, új jelenségként kell értelmezni a Psammétichos uralma alatt megjelenő zsoldosságot, hanem pusztán arról volt szó, hogy a megfelelő kommunikációs csatornákon keresztül egymásra talált a kereslet és a kínálat. Hérodotos csupán ión és kár harcosok érkezéséről ad hírt, de feltehetőleg ennél árnyaltabb a kép. A görögök részéről nemcsak az iónok szegődtek a fáraók soraiba, hanem általánosságban véve a

*Kik vagytok? Merről járjátok a tengeri ösvényt?
Dolgotok is van-e, vagy csak amúgy vaktába bolyongtok,
mint a kalóznépség, mely a sós vizen erre meg arra
lelkét kockáztatja, s a többi hajósra veszélyt hoz?*

Homéros: *Odysseia* III. 71–74
Devecseri Gábor fordítása

*Hát idegen, sose mérhetlek versenyre kiváló
férfihoz, versenyre, mi van sokféle a földön,
inkább sokpadu bárkával siető utazóhoz,
bárkások vezetőjéhez, ki csupán haszonért jár,
és rakományra ügyel, csak az árut tartja eszében,
meg rablott vagyonát; nem látszol versenyzőnek.*

Homéros: *Odysseia* VIII. 159–154
Devecseri Gábor fordítása

*...(Azonban) lovas küldöncé(nek küldését), amelyet
eleinte állandóan küldözgetett az egészségem iránt tu-
dakozódni, hirtelen megszüntette [ti. Gygés]. Azért, mert
Aššur, a nemző istenem szavát nem őrizte, a saját maga
erejében bizakodván, felfuvalkodottá vált a szíve. Had-
seregét Pišamilkinek (Psammétichos), Egyiptom királyá-
nak szövetségessül küldte, aki az uralmam igáját lerázta.*

Aššur-bān-apli *A prizma* II. 111–115
Komoróczy Géza fordítása

*Pédón, Amphinneós fia ajánlott fel engem Egyiptomból
magával hozva. Az egyiptomi király, Psammétichos adott
még jutalmul egy arany karkötőt és egy várost bátorsá-
gáért.*

*Pirénében talált egyiptomi bazaltszobrocška felirata
Németh György fordítása
(Németh–Hegyvi 2011, 2.3.4.4.)*

Apírás az újabb elpártolás hírére felfegyverzett segédcsapatokkal indult az egyiptomiak ellen, s magával vitte a kariaiak és iónok mintegy harmincezer főnyi zsoldoseregét is.

Hérodotos II. 163
Muraközy Gyula fordítása

Amasis kedvelte a helléneket, amit sok alkalommal kimutatott. Azoknak a helléneknek, akik Egyiptomban kívántak letelepedni, kijelölte lakóhelyül Naukratis városát, azoknak pedig, akik nem akartak állandóan ott lakni, csak időnként arrafelé hajóztak, külön területet adományozott, hogy oltárokat emelhesse nekik és szentélykörzeteket létesíthessenek. (...) Régen Egyiptomban Naukratison kívül nem volt egyetlen kereskedelmi központ sem. Ha egy kereskedő odatévedt a Nilus valamelyik torkolatához, meg kellett rá esküdni, hogy nem szándékosan került oda, s azt is esküvel kellett megfogadnia, hogy nyomban elvitorlázik a kanóbsi torkolathoz.

Hérodotos II. 178–179
Muraközy Gyula fordítása

görög térség keleti felében letelepült etnikumok adták a saisi kori zsoldosok többségét.²³ Az Egyiptom felé irányuló zsoldosság területspecifikus jelenség lehetett, aminek az okait az itt lévő városállamok politikai, társadalmi és gazdasági mozgásterének lecsökkenésében kell keresni. Ezen államok feltehetőleg a lydők politikai törekvéseinek estek áldozatul, ami a Kr. e. 7. század elején következhetett be.²⁴

A Hérodotos által megőrzött hagyomány szerint az Egyiptom partjainál megjelent görögök és károk bronzból készült lemezvértet viseltek (II. 152), ami egy egyiptomi számára szokatlan látvány lehetett.²⁵ A leírás arra enged következtetni, hogy ezek a harcosok nehéz fegyverzetű hopliták voltak.²⁶ A hoplita harcmodor kifejlődésének és a *phalanx* megjelenésének kérdése a tudományos életben vita tárgyát képezi, azonban annyi nyilvánvalónak tűnik, hogy a *hopla* elemei már a Kr. e. 8. század vége felé megjelentek.²⁷ A hoplita alapvetően görög nehézfegyverű katona volt, de ezt a harcmodort átvették más hellenizált vagy a görögökkel szoros kapcsolatot ápoló népcsoportok, így a károk is.²⁸ A zsoldosok felbérlekora Psammétichos érdeke az lehetett, hogy lehetőleg olyan katonákat fogadjon szolgálataiba, akik képzettek, illetve páncélzat és fegyverzet szempontjából többet is tudnak nyújtani, mint a helyi lakosság vagy a már rendelkezésére álló harcosok. Ezeknek a kritériumoknak maximálisan eleget tettek a görög és a kár zsoldosok. A fejlett páncélzat sikeresen ellenállt az íjászcsoportok támadásainak,²⁹ amelyek Egyiptom fennállása óta mindig meghatározó részét képezték az egyiptomi haderőnek. A formációban harcoló zsoldosok közelharcban könnyűszerrel kerekedtek felül a többnyire vért nélküli helyieken,³⁰ a lovasság pedig – amely érdemben tudta volna veszélyeztetni a zsoldosokat – ebben a korban Egyiptomban még nem létezett, illetve a harciszekér-alakulatok visszaszorulóban voltak.³¹ I. Psammétichos tehát görög és kár hopliták felbérelésével stratégiai előnyre tehetett szert versenytársaival szemben. A kérdés az, hogy milyen csatornákon keresztül tette ezt, vagyis hogyan jutott annak a kapcsolatrendszernek a birtokába, amin keresztül élhetett a zsoldosok felbérelésének lehetőségével.

4. A zsoldosok megjelenésének körülményei

A szakirodalom alapvetően két fő kommunikációs csatornával szokta magyarázni, hogy miként állhattak a görög és a kár zsoldosok a saisi uralkodók rendelkezésére. Az egyik egy kereskedelmi, míg a másik egy diplomáciai kapcsolatrendszer. A kommunikációs csatornák mindkét esetben különböző gazdasági és politikai szereplők közbenjárása eredményeként jöttek létre.

Az archaikus korban a kereskedelem és a fosztogató kalózkodás nem állhatott nagyon messze egymástól.³² Feltehetőleg ugyanazon görögök és károk kereskedtek és kalózkodtak a Mediterráneumban, akik később letelepedtek, és kereskedőtelepeket hoztak létre. A helyiek és a görögök közötti interakció – beleértve úgy a kereskedelmi kapcsolatokat elmélyülését, mint a katonai konfrontációt – fontos momentum lehetett a zsoldosság elterjedésében.³³ Egyrészt így a későbbi munkaadó megismerhette a görögök és a károk hadi potenciáját, másrészt kialakult egy kommunikációs hálózat, amelyen keresztül megindulhatott a katonák felbérlése. A mykénéi kor után a görög térség és Egyiptom közötti közvetlen kereskedelmi kapcsolatok feléledése és helyreállása a Kr. e. 7. századra tehető, azonban a görög írott források arra utalnak, hogy a görögök akár már a Kr. e. 8. század végétől több ízben is rajtaüthettek Egyiptom part menti településein.³⁴ Hérodotos értesülése szerint (II. 152) Psammétichos éppen ezen portyázó kalózokat bérelte fel.

A diplomáciai magyarázat két politikai szereplővel számol, az asszírokkal és a lydőkkel. Az asszírok közvetítő szerepe logikusnak tűnik, hiszen több ízben betörték Egyiptomba, és helyőrséget hagytak hátra az éppen aktuális asszír vazallus megtámogatására. Igaz, nincs közvetlen bizonyíték arra nézve, hogy az asszír seregben szolgált volna görög és kár zsoldosok,³⁵ de a történelmi kontextus és az asszír írásos források – melyek megemlékeznek az iónokkal való kapcsolatokról és katonai konfrontációkról³⁶ –, valamint Polyainos szöveg helye (*Stratégemata* VII. 3) alapján elképzelhető, hogy a görög és a kár katonák az asszírok

által jutottak el Egyiptomba. Polyainos híradása értelmében Psammétichos egy kár katonai tanácsadó, Pigrés javaslatára fogadott fel további zsoldosokat, akik segítségével legyőzte a napatai uralkodót Memphis mellett. Polyainos beszámolója és a memphisi csata értelmezése az elmúlt években megosztotta a kutatókat, de amennyiben az ütközet az asszírok Kr. e. 664/3 fordulóján véghezvitt hadjárata alatt zajlott, megerősítheti azt a felvetést, hogy az asszír csapatokkal – vagy az asszír jelenlét által – görög és kár zsoldosok kerültek Egyiptomba.³⁷ Az asszírok közvetítő szerepét erősíti továbbá az a körülmény is, hogy a lydők és az asszírok között valamilyen szintű diplomáciai kapcsolat állt fenn.³⁸ Emellett a lydők nemcsak közvetlen szomszédságban álltak azon területekkel, ahonnan a zsoldosok többsége érdekezett Egyiptomba, hanem maguk is alkalmazták őket. Plutarchos (*Görög kérdések* 45) elbeszélése alapján Gygés károk segítségével ragadta meg a hatalmat.³⁹ Ezek a harcosok feltehetőleg uralma alatt végig a rendelkezésére álltak, így szövetségeseit is támogathatta velük. Míg a görög és kár harcosok első hulláma valóban az asszírokon keresztül jutott Egyiptomba, addig a további csapatok már közvetlenül a lyd uralkodótól érkezhettek, hiszen az asszír források nehezményezik, hogy Gygés csapatokat küldött Psammétichosnak (Aššur-bān-apli A prizma, II. 111–125).⁴⁰

5. Zsoldosok Egyiptomban?

A keresleti és kínálati oldal, valamint a kommunikációs-tranzakciós csatornák áttekintése és vizsgálata azt mutatja, hogy a saisi kor kedvezett a zsoldosság egyiptomi elterjedésének, így Hérodotos értesülései hitelesek lehetnek a fáraók szolgálatában harcoló nagyszámú idegen harcosról (II. 163). A fragmentált régészeti források is erre engednek következtetni,⁴¹ azonban továbbra is kérdéses, hogy a harcosok milyen minőségben szolgáltak Egyiptomban, tekinthetőek-e zsoldosoknak. A kérdés megválaszolásához a terminológia egyik sarkalatos pontját, a szóban forgó harcosok függetlenségét kell megvizsgálni.

Az idegen harcosok Egyiptomba való érkezése többnyire önkéntes alapon történhetett. Kivételt jelentettek azok a katonák, akik Egyiptommal kapcsolatban lévő birodalmak szolgálatában álltak, és így vezényelték őket Egyiptomba. Az asszírokkal érkező idegen (zsoldos?) hadtestek, illetve Gygés (zsoldos?) csapatai eshettek ebbe a kategóriába, de miután teljesítették vállalt kötelezettségüket, feltehetőleg szabadon mozghattak, és akár el is hagyhatták Egyiptomot. Psammétichos uralkodása kezdetén egyébként sem volt olyan pozícióban, hogy feltételeket diktálhasson az idegen harcosoknak, inkább a kedvükben kellett járnia (Hérodotos II. 152). A korszakban ez később sem lehetett másképp, hiszen a saisi uralkodók hatalmi bázisát a zsoldosok adhatták. Ezen érdemben az Amasis és Apirés közötti polgárháború sem változtatott, amely kirobbanásának közvetett oka a görög és kár harcosok ellen irányuló társadalmi bizalmatlanság volt.⁴² A bennszülött egyiptomi katonai elit hatalmi pozíciója meggyengülhetett az idegen harcosok térnyerésével gazdasági és politikai szempontból egyaránt.

Am a katonák függetlensége hiába lehetett adott, amennyiben javadalmazásuk indirekt módon gazdaságilag Egyiptomhoz kötötte őket. Az archaikus kori zsoldosság esetében kevés forrás áll rendelkezésünkre arról, miként történhetett a harco-

sok javadalmazása, de a Benjamin Sullivan által összegyűjtött források arra engednek következtetni, hogy a zsoldosok fizetése többnyire zsákmányból, ellátmányból, értékes fémekből, valamint a szolgáltatért kapott földből állt.⁴³ Így egy zsoldos katonának azzal is számolnia kellett, hogy a javadalmazása nem teszi lehetővé a gyors helyváltoztatást.⁴⁴ Egyiptom tekintetében különösképpen a szolgáltatért kapott föld érdemel figyelmet, mivel arra ösztönözhetette a katonákat, hogy letelepedjenek. Hérodotos konkrétan meg is emlékezett arról, hogy Psammétichos földdel is javadalmazta szolgálatukat (II. 154).

A rendelkezésre álló források alapján úgy tűnik, hogy a károk görög társaikhoz képest inkább telepesként érkeztek Egyiptomba. A Szakkarából előkerült halotti sztélék, melyek Frank Kammerzell munkája nyomán már a korábbi saisi uralkodók idejére is datálhatók,⁴⁵ arról tanúskodnak, hogy a károk temetkeztek is Egyiptomban. A károk saisi kori egyiptomi betelepülése több fázisban történhetett. Lydia megerősödése, majd később bukása és a perzsák megjelenése több telepes-hullámot indíthatott Egyiptom felé, ahol a saisi uralkodók szívesen fogadhatták őket akár harcoló alakulatokként, akár más kvalitásaikat hasznosítva.⁴⁶

A károkkal ellentétben a görögöket elsősorban a kereskedelem motiválhatta Egyiptom felkeresésében, és csak ehhez kapcsolódóan álltak a fáraó szolgálatába. Így a görögök által hagyott emlékek nem feltétlenül katonáktól származnak; igaz, a görögök kereskedelmi tevékenysége Amasis idejében már csak Naukratisra koncentrálni lehetett (Hérodotos II. 178–179). Az is kiemelendő, hogy a tárgyalt korszakból nem maradt fenn görög síremlék, ami utalhat egyrészt arra, hogy a görög kereskedők és zsoldosok nem véglegesen telepedtek le Egyiptomban, másrészt arra, hogy asszimilálódtak, egyiptomi kulturális szokásokat vettek fel, és ezért láthatatlanok a kutatók számára.⁴⁷ Mindkét estre van példa: az előbbire Pédón, akinek kockaszobra a kis-ázsiai Priénéből került elő, és a szobron olvasható felirat szerint szolgálataiért cserébe egy arany karkötőt és egy települést kapott az egyiptomi uralkodótól (inkább a település előljárója lett);⁴⁸ míg az utóbbira Uahibrémahet, akinek Egyiptomból előkerült szarkofágja arról tanúskodik, hogy felmenői görögök voltak.⁴⁹

Az idegen harcosok egyiptomi jelenlétének vizsgálatát nehezíti az a körülmény is, hogy az idegenek által hátrahagyott leletek nem feltétlenül zsoldosoktól származnak. Hérodotos beszámolója alapján – bármennyire is csábító – nem lehet automatikusan párhuzamot vonni a két jelenség között. Amennyiben mégis bizonyítható a kapcsolat, mint például II. Psammétichos déli hadjárata esetében, amikor a görög és kár harcosok graffiti formájában adtak hírt magukról, sem kapunk egyértelmű választ arra nézve, hogy az idegenek többsége milyen minőségben, zsoldosként vagy telepesként szolgált-e a fáraó seregében: a hadjárat során született feliratok egy része tájékoztat a katonák származásáról, hogy melyik görög polisból származnak (zsoldos?), míg a másik része erről hallgat (telepes?).⁵⁰ Az értelmezésben támpontot nyújthatna az idegen harcosok számának, valamint a zsoldosok közötti fluktuáció mértékének az ismerete, de erről nincs megbízható számszerű adatunk. Egyedül Hérodotostól értesülünk az Egyiptomban állandósuló görög és kár katonák számáról: az Amasis és Apirés közötti polgárháború során 30 000 ión és kár zsoldost vetettek be (II. 163). A saisi kori erődök befogadóképességének

vizsgálata adhat további kiindulási alapot, köztük is Daphnai, ahol a kerámialeletek alapján főleg az Égeikumból származó harcosok állomásozhattak. Az erőd befogadóképességét a régész-egyiptológus Flinders Petrie maximum 20 000 főre becsülte.⁵¹ Mivel a görög és kár harcosok nem csak Daphnaiban szolgálhattak, így Hérodotos állítása akár a valóságot is tükrözheti.⁵² Ami viszont a harcosok fluktuációját illeti, Michael Austin mellett érvel, hogy a zsoldosok Psammétichos uralkodása elején telepesként érkeztek Egyiptomba, és több generáción át az országban maradván képezték a saisi uralkodók zsoldoseregét, tehát fluktuáció nem történt.⁵³ Austin csekély jelentőséget tulajdonít a fáraók külpolitikájának és annak a ténynek, hogy néhány esetben az egyiptomi hadsereg komoly vereséget szenvedett – elég pusztán II. Nechós 605-ben bekövetkezett karkemisi kudarcára gondolni –, amely számottevő emberveszteséggel is járhatott.⁵⁴ Bizonyára az Egyiptomban élő görög és kár populáció nem volt elég nagy ahhoz, hogy folyamatosan fel tudja tölteni a fáraó zsoldoseregét, tehát az idegen harcosok folyamatosan érkezhettek Egyiptomba. Példón példája arra enged következtetni, hogy a harcosok egy része, miután a fáraók szolgálatába szegődött, hazatért. Herman T. Wallinga publikációjában kiemelten foglalkozik a zsoldosok

szállításának kérdéskörével, és figyelembe véve a kor infrastrukturális lehetőségeit, a tengerjáró hajók fejlettségét, valamint az Égeikummal ápolat diplomáciai kapcsolatokat, arra a következtetésre jut, hogy Amasis idejében akár évenként 7 500 katona behajózása is kivitelezhető volt.⁵⁵ A katonák folyamatos utánpótlásának biztosítására való igényt az is jelzi, hogy II. Nechós regnálásától kezdve a saisi uralkodók geopolitikai stratégiájában kiemelt figyelmet kapott Egyiptom tengeri pozíciójának megerősítése.⁵⁶

A saisi kori egyiptomi állam létrejöttében és fenntartásában meghatározó szerepet játszhattak az idegen elemek, különösen képpen a görög és kár harcosok. A saisi uralkodók ennek függvényében megpróbálták megteremteni annak a feltételeit, hogy a katonák hosszú távon is Egyiptom rendelkezésére állhassanak. Tudatos politika eredményének kell tekintenünk a görögök és a károk betelepülését, akik többnyire a fáraók seregében szolgálhattak állandó jelleggel. A telepesek mellett folyamatosan változó összetételű (segéd)hadtestekben, időszakos jelleggel, további idegen harcosok szolgálhattak, akik Egyiptomot nem tekintették hazájuknak, és szolgálati idejük leteltével elhagyhatták a fáraók földjét. Ők alkothatták – terminológiai értelemben is – a saisi uralkodók valódi zsoldoseregét.

Jegyzetek

- 1 A korszak legutóbbi politikai-hadtörténeti áttekintéséért lásd részletesebben Smoláriková 2008 és Agut-Labordère 2013, 965–1028.
- 2 „1989. évi 20. törvényerejű rendelet a háború áldozatainak védelmére vonatkozóan Genfben 1949. augusztus 12-én kötött Egyezmények I. és II. kiegészítő Jegyzőkönyvének kihirdetéséről”: *Magyar Közlöny* 69, 1989, 47. cikk.
- 3 A terminológiai problémáról lásd részletesebben Trundle 2004, 21–27 és Percy 2007, 49–64.
- 4 A zsoldosság lehetett az első ellenszolgáltatás fejében nyújtott nagyszabású felbérlet munkaerő, lásd de Ste. Croix 1981, 182.
- 5 A görögöknek nem volt egységesen használt terminusuk a zsoldosra, erről lásd Trundle 2004, 10–21; így nem is lehet mindig egyértelműen megállapítani, hogy az idegen hatalom szolgálatában harcoló katona zsoldos volt, vagy szövetséges, vö. Morgan 2001, 30.
- 6 Spalinger 2005, 6.
- 7 Török 2009, 60, 71–72, 77.
- 8 Spalinger megjegyzi, hogy a kutatók az egyiptomi hadszervezetben az idegen elemekre alkalmazzák a zsoldos kifejezést. A Közép- és az Újbirodalom alatt a bennszülött egyiptomiak is fizetségért harcoltak, így pusztán a zsold nem ok a megkülönböztetésre. Ekkor jön elő a zsoldosság azon kritériuma, hogy egy zsoldos bárki felmondhat a munkaadójának, de erre Egyiptomban a Közép- és az Újbirodalom idejéről nincsen példa, Spalinger 2005, 7.
- 9 Spalinger 2005, 7.
- 10 A líbiai korszakról lásd Leahy 1985, 51–65; legújabban Broekman–Demaree–Kaper 2009.
- 11 Török 2009, 328–358.
- 12 Jansen-Winkel 2006, 258–264.
- 13 Kahn 2004, 109–128; Kahn 2006, 251–267.
- 14 Jelen tanulmányban a nevek átírásánál a klasszika-filológiai átírási konvenciókat követjük, így a magyar nyelvű egyiptológiai szakirodalomban bevett Pszammetik és Nekó névalakok helyett a Psammétichos és Nechós szerepel (*a szerk.*).
- 15 Kahn 2006, 253–267.
- 16 Redford 1993, 430.
- 17 Az Újasszír Birodalom hadseregéről és azokat feldolgozó irodalomról lásd Dezső 2006, 87–130.
- 18 Spalinger 1981, 56.
- 19 Russell 1942, 103–112; kifejezetten a gazdasági háttérrel lásd Miller 1984, 153–160; a klasszikus kori görög zsoldoságról szakirodalmi összefoglalóval lásd Trundle 2004, 1–79.
- 20 Erről részletesebben lásd Kaplan 2002, 230.
- 21 Luraghi 2006, 21–26.
- 22 A leletekről lásd Luraghi 2006, 21–47.
- 23 A görög és a kár zsoldosokon kívül Egyiptomban szolgált ciprusi, föníciai és zsidó katonák is: Agut-Labordère 2013, 994.
- 24 Általánosságban a görög kolonizációról és annak okairól, valamint a lydók szerepéről lásd Tsetschladze 2006, xxiii–lxxxiii; a károk vonatkozásában Benda-Weber 2005, 32.
- 25 A bronzból készült pikkelyvértet az egyiptomiak már legalább a XVIII. dinasztiától kezdve ismerték. Újdonságot jelenthetett viszont a lemezvért és a hozzá kapcsolódó egyéb páncélzat és fegyverzet: Lloyd 2007, 354.
- 26 Snodgrass 1967, 65.
- 27 Az első ismert hoplitafegyverzet az argosi Harcos-sírból került elő, és Kr. e. 720 körül készült. A phalanx első vizuális megjelenítése a Kr. e. 650 körül keletkezett Chigi-vázán látható. Irodalmi utalás már korábban is létezik, az *Ilias* (IV. 281) említi is a phalanx kifejezést, valamint az eposz sorai is sejtetik a harcmodort (XIII. 701–708), Németh–Hegy 2011, 85–88; a diskurzusról lásd még Donald–Viggiano 2013, xi–xxi.
- 28 Snodgrass 1967, 65. Az archaikus korban a hopliták páncélzata robusztusabb volt, mint a klasszikus korban, vö. Trundle 2004, 121.
- 29 Snodgrass 1967, 60.
- 30 Spalinger 2005, 6, 15, 17–20, 236–238.
- 31 Archer 2010, 57–80.
- 32 Az *Odysseiában*, Homéros eposzában több utalás is van arra nézve, hogy a kalózkodás és a kereskedelem nem állt távol egymástól, például III. 71–74 és VIII. 159–154; erről lásd még Tandy 1997, 74.
- 33 Luraghi 2006, 35.

- 34 A mykénéi kor után az első görög leletek, amelyek Egyiptomból kerültek elő, a Kr. e. 7. századra datálhatók, erről lásd Haider 1988, 1–47; Boardman (1994, 137–149) is úgy véli, hogy a Kr. e. 7. század előtt nem lehetett komolyabb görög jelenlét Egyiptomban.
- 35 Kahn 2006, 264.
- 36 A forrásokért lásd Lanfranchi 2000, 7–34 és Rollinger 2001, 233–264.
- 37 Kahn 2006, 266–267.
- 38 A lyd király, Gygés a kimmerek fenyegetésére felvette a diplomáciai kapcsolatot az asszír Aššur-bān-aplival, igaz, az erről beszámoló forrásokból nem egyértelmű, hogy ez pontosan mit takart, kell-e alatta kölcsönös katonai segítségnyújtást is érteni. A forrásokról lásd Cogan–Tadmor 1977, 73–74 és Spalinger 1978, 405.
- 39 Drews 1972, 139–140.
- 40 Borger 1996, 219.
- 41 A forrásokat több szerző is összegyűjtötte, lásd Pernigotti 1999 és Kammerzell 1993.
- 42 Amasis uralkodása kezdetén görögellenes politikát folytathatott, hiszen Naukratisra korlátozta kereskedelmi tevékenységüket, sőt átmenetileg az idegen zsoldosok jelentősége is visszaszorulhatott, azonban réalpolitikussá vált, és felismerte, hogy idegen zsoldosok nélkül Egyiptom nem folytathat eredményes külpolitikát. Az, hogy a zsoldosokban valójában nagymértékben megbízott, abból is látszik, hogy áthelyezte őket Memphisbe, és saját testőrségeként alkalmazta őket az egyiptomiak ellen (Hérodotos II. 154). A polgárháborúról lásd Ladynin 2006, 31–53.
- 43 Sullivan 2011, 31–61.
- 44 A pénzérme mint csereeszköz elterjedését nagyban elősegítette a zsoldosok széleskörű alkalmazása, azonban Egyiptomban, a tárgyalts korszakban a pénzérme használata még nem terjedt el: Müller-Wollermann 2007, 317; de ez nem azt jelenti, hogy a zsoldosok javadalmazása során ne használtak volna konvertibilis értékű fémeket, mint például Pédón esetében, akiről tudjuk, hogy a fáraótól arany karkötőt kapott: Németh–Hegy 2011, 233.
- 45 Kammerzell 1993, 164–165.
- 46 Bizonyára a károk kezdetben zsoldosként érkeztek az országba, de ahogy nőtt a számuk és asszimilálódtak, egyéb foglalkozást is űztek. A károk képzett kővágók és kőfaragók is voltak, és a saisi kor alatt nemcsak Egyiptomban, hanem a környező térség más államaiban is gyakorolták ezt a mesterséget: Gosline 1998, 59–82.
- 47 Vittmann 2003, 203.
- 48 A város elnyerését nem feltétlenül kell szó szerint érteni, inkább úgy, hogy Pédón egy meg nem nevezett település előjárója, felügyelője lett, ahol katonai funkciókat látott el. Kétséges, hogy a fáraó egy idegenre bízta volna egy egyiptomi település tényleges felügyeletét, valószínűbb, hogy Pédón egy zsoldosközösséget irányított: Agut-Labordère 2012, 293–306.
- 49 Uahibréemahet, aki magas pozíciót érhetett el az egyiptomi társadalmi ranglétrán, és láthatólag felvette az egyiptomi (temetkezési) szokásokat is, feltehetőleg Egyiptomba betelepült görög zsoldos leszármazottja volt: Vittmann 2003, 203.
- 50 A forrásokért lásd Eide–Hägg–Pierce–Török 1994, 279–290; a forrásokot és a korábbi szakirodalmat feldolgozta Hauben 2001, 53–77.
- 51 Petrie 1888, 49.
- 52 A saisi kori erődökről lásd Smoláriková 2008.
- 53 Austin 1970, 18–19.
- 54 A karkemisi ásatások során előkerült egy görög bronz lábszárvédő, valamint vélhetőleg egy görög pajzs. Boardman a kontextus tükrében azt feltételezi, hogy a görög pajzs tulajdonosa egy a fáraó szolgálatában álló görög zsoldos volt (1980, 51, 115).
- 55 Wallinga 1993, 82–109.
- 56 Agut-Labordère 2013, 990–992.

Bibliográfia

- Agut-Labordère, D. 2012. „Plus que des mercenaires! L'intégration des hommes de guerre grecs au service de la monarchie saïte”: *Pallas* 89, 293–306.
- Agut-Labordère, D. 2013. „The Emergence of a Mediterranean Power: The Saite Period”: J. C. Moreno García (szerk.): *Ancient Egyptian Administration*. HdO 104. Leiden–Boston, 965–1028.
- Archer, R. 2010. „Chariotry to Cavalry: Developments in the Early First Millennium”: G. Fagan – M. Trundle (szerk.): *New Perspectives on Ancient Warfare*. History of Warfare 59. Leiden, 57–80.
- Austin, M. M. 1970. *Greece and Egypt in the Archaic Age*. PCPS Suppl. 2. Cambridge.
- Benda-Weber, I. 2005. *Lykier und Karer. Zwei autochthone Ethnien Kleinasiens zwischen Orient und Okzident*. AMS 56. Bonn.
- Boardman, J. 1980. *The Greeks Overseas*. London.
- Boardman, J. 1994. „Settlement for Trade and Land in North Africa: Problems of Identity”: G. R. Tsetschkladze – F. De Angelis (szerk.): *The Archaeology of Greek Colonisation: Essays Dedicated to Sir John Boardman*. Oxford, 137–149.
- Borger, R. 1996. *Beiträge zum Inschriftenwerk Assurbanipals. Die Prismenklassen A, B, C = K, D, E, F, G, H, J und T sowie andere Inschriften*. Wiesbaden.
- Broekman, G. P. F. – Demarée, R. J. – Kaper, O. E. (szerk.) 2009. *The Libyan Period in Egypt: Historical and Cultural Studies into the 21st–24th Dynasties*. Egyptologische Uitgaven 23. Leiden.
- Cogan, M. – Tadmor, H. 1977. „Gyges and Ashurbanipal: A Study in Literary Transmission”: *Orientalia* 46, 65–85.
- de Ste. Croix, G. E. M. 1981. *The Class Struggle in the Ancient Greek World*. London.
- Dezső T. 2006. „The Reconstruction of the Neo-Assyrian Army (As Depicted on the Assyrian Palace Reliefs, 745–612 BC)”: *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 57, 87–130.
- Donald, K. – Viggiano, G. F. 2013. *Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece*. Princeton.
- Drews, R. 1972. „The First Tyrants in Greece”: *Historia* 21, 129–144.
- Eide, T. – Hägg, T. – Pierce, R. H. – Török L. 1994. *Fontes Historiae Nubiorum: Textual Sources for the History of the Middle Nile Region between the Eight Century BC. and the Sixth Century AD. Vol. I. From the Eight to the Mid-Fifth Century BC*. Bergen.
- Gosline, S. L. 1998. „Quarry, Setting and Team Marks: the Carian Connection”: *Journal of Ancient Civilizations* 13, 59–82.
- Haider, P. W. 1988. *Griechenland-Nordafrika. Ihre Beziehungen zwischen 1550 und 600 v. Ch.* Darmstadt.
- Hauben, H. 2001. „Das Expeditionsheer Psametiks II. in Abu Simbel (593/92 v. Chr.)”: K. Geus – K. Zimmermann – W. Huss (szerk.): *Punica – Libyca – Ptolemaica: Festschrift für Werner Huss*. Louvain, 53–77.
- Jansen-Winkel, K. 2006. „Third Intermediate Period”: E. Hornung – R. Krauss – D. Warburton (szerk.): *Ancient Egyptian Chronology*. HdO 83. Leiden–Boston, 234–264.
- Kahn, D. 2004. „Taharqa, King of Kush and the Assyrians”: *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 31, 109–128.
- Kahn, D. 2006. „The Assyrian Invasions of Egypt (673–663 B.C.) and the Final Expulsion of the Kushites”: *Studien zur Altägyptischen Kultur* 34, 251–267.
- Kammerzell, F. 1993. *Studien zu Sprache und Geschichte der Karer in Ägypten*. GO 27. Harrassowitz.

- Kaplan, P. 2002. „The Social Status of the Mercenary in Archaic Greece”: V. B. Gorman – E. W. Robinson (szerk.): *Oikistes: Studies in Constitutions, Colonies, and Military Power in the Ancient World. Offered in Honor of A. J. Graham*. Leiden, 229–243.
- Ladynin, I. A. 2006. „The Elephantine Stela of Amasis: Some Problems and Prospects of Study”: *Göttinger Miszellen* 211, 31–53.
- Lanfranchi, G. B. 2000. „The Ideological and Political Impact of the Assyrian Imperial Expansion on the Greek World in the 8th and 7th Centuries B. C.”: S. Aro – R. M. Withing (szerk.): *The Heirs of Assyria*. SAAM 1. Helsinki, 7–34.
- Leahy, A. 1985. „The Libyan Period in Egypt: an Essay in Interpretation”: *Libyan Studies* 16, 51–65.
- Lloyd, A. B. 2007. „Book II.”: O. Murray – A. Moreno (szerk.): *A Commentary on Herodotus Books I-IV*. Oxford, 219–378.
- Luraghi, N. 2006. „Traders, Pirates, Warriors: The Proto-History of Greek Mercenary Soldiers in the Eastern Mediterranean”: *Phoenix* 60, 21–47.
- Miller, H. F. 1984. „The Practical and Economic Background to the Greek Mercenary Explosion”: *Greece & Rome* 31, 153–160.
- Morgan, C. 2001. „Symbolic and Pragmatic Aspects of Warfare in the Greek World of the 8th-6th Centuries BC”: L. Hannestad – T. B. Nielsen (szerk.): *In War as a Cultural and Social Force*. Aarhus, 20–44.
- Möller, A. 2000. *Naukratis: Trade in Archaic Greece*. OMCA. Oxford – New York.
- Müller-Wollermann, R. 2007. „Foreign Coins in Late Period Egypt”: P. Kousoulis – K. D. Magliveras (szerk.): *Moving across Borders: Foreign Relations, Religion, and Cultural Interactions in the Ancient Mediterranean*. OLA 159. Leuven, 317–326.
- Németh Gy. – Hegyi W. Gy. 2011. *Görög-római történelem*. Budapest.
- Pernigotti, S. 1999. *I Greci nell’Egitto della XXVI Dinastia*. PBE 4. Imola.
- Percy, S. 2007. *Mercenaries: The History of a Norm in International Relations*. Oxford.
- Petrie, W. M. F. 1888. *Tanis II, Nebesheh (Am) and Defenneh (Tahpanhes)*. EEF 4. London.
- Redford, D. B. 1993. *Egypt, Canaan, and Israel in Ancient Times*. New Jersey.
- Rollinger, R. 2001. „The Ancient Greeks and the Impact of the Ancient Near East: Textual Evidence and Historical Perspective (ca. 750-650 B. C.)”: R. M. Whiting (szerk.): *Mythology and Mythologies. Methodological Approaches to Intercultural Influences*. SAAM 2. Helsinki, 233–264.
- Russell, A. G. 1942. „The Greek as a Mercenary Soldier”: *Greece & Rome* 11, 103–112.
- Smoláriková, K. 2008. *Saite Forts in Egypt. Political-Military History of the Saite Dynasty*. Prague.
- Snodgrass, A. M. 1967. *Arms and Armour of the Greeks*. New York.
- Spalinger, A. J. 1978. „The Date of the Death of Gyges and Its Historical Implications”: *Journal of the American Oriental Society* 98, 400–409.
- Spalinger, A. J. 1981. „Notes on the Military in Egypt during the XX-Vth Dynasty”: *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 11, 39–58.
- Spalinger, A. J. 2005. *War in Ancient Egypt*. AWW. Oxford.
- Sullivan, B. M. 2011. „Paying Archaic Greek Mercenaries: Views From Egypt and the Near East”: *The Classical Journal* 107, 31–61.
- Tandy, D. W. 1997. *Warriors into Traders: The Power of the Market in Early Greece*. Los Angeles – London.
- Török L. 2009. *Between Two Worlds: The Frontier Region between Ancient Nubia and Egypt 3700 BC – AD 500*. PdÄ 29. Leiden.
- Trundle, M. 2004. *Greek Mercenaries from the Late Archaic Period to Alexander*. London – New York.
- Tsetskhladze, G. R. 2006. *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*. Mnemosyne Suppl. 193. Leiden.
- Vittmann, G. 2003. *Ägypten und die Fremden im ersten vorchristlichen Jahrtausend*. KAW 97. Mainz am Rhein.
- Wallinga, H. T. 1993. *Ships and Sea-Power before the Great Persian War: The Ancestry of the Ancient Trireme*. Mnemosyne Suppl. 121. Leiden.